

яку селяни представили «...235 своїх експонатів, а денежний оборот составил 2100 рублей». [7, 1901, с 18] Це дало можливість зробити частково безкоштовну роздачу зерна місцевим селянам.

Та попри це, в 1902 році Ніжинське «Товариство» переживає велику фінансову кризу.

Руссо-де-Жівон, будучи членом не тільки Ніжинського земства, але й губернського, докладає значних зусиль, щоб його дітище не припинило існування.

Він користувався великим авторитетом, до його думки прислухалися. Зусиллями Руссо-де-Жівона в Ніжині була організована чергова сільськогосподарська виставка, на якій було представлено 308 експонатів і яку відвідало 1754 чоловіки. Прибуток становив 696 рублів [9, 1903, с 15]

Значно покращилися справи і на сільськогосподарському складі, послугами якого користувались 1635 селян. Товариство не залишалось осторонь суспільно-політичного життя того часу. Коли в 1905 році 27 губерній царської Росії залишилися без хліба через неврожай, то саме його члени організували збір і відправку хліба голодуючим.

Дуже скоро за прикладом Ніжина подібні сільськогосподарські товариства почали з'являтися у селах повіту. Цьому Руссо-де-Жівон приділяв особливу увагу. Особисто він багато зробив для забезпечення їх діяльності за рахунок земства. Це зразу дало позитивні результати. Ось для прикладу звіт Володьководівницького товариства: «... в обществе состоит 42 человека. Занимались просветительской деятельностью, приобрели зерноочистительные машины. Использовали новые виды посевного зерна и в этом, 1905 году, собрали урожай 150 пудов зерна с десятины». [10, 1905, с 16]

У Вертіївці членами місцевого сільськогосподарського товариства був закладений плодовий розсадник, постійно проводилися курси з сільського господарства.

Низові товариства пішли ще далі. Вони почали створювати спеціалізовані сільські майстерні. Наприклад, у Володьковій Дівиці діяла токарна майстерня, а в Заудайці - слюсарня.

У 1910 році пішов з життя Л.І. Руссо-де-Жівон. Ніжинське земство на своєму засіданні прийняло постанову, в якій високо оцінило його заслуги перед Ніжинщиною:

«Був протягом чотирьох зібрань гласним і більше 11 років - головою Ніжинського сільськогосподарського товариства. Дуже гарні наслідки його діяльності у справі покращення сільського господарства взагалі і особливо в тваринництві. Покійний для покращення коневодства розводив арденську породу. Тому земство заснувало срібну медаль його імені для нагородження на кожній виставці кращих коней арденської породи». [11, 1910, с. 58] Але так тривало лише до 1917 року...

Джерела та література:

1. Журнал Уездного очередного земского собрания. - 1881. - 24 августа, - С. 65.
2. Там само. - 1884. - С. 35
3. Там само. - С. 45
4. Там само. - С. 65
5. Там само. - С. 66
6. Там само. - 1894. - С. 27
7. Там само. - 1901. - С. 18
8. Там само. - С. 28
9. Там само. - 1903. - С. 15
10. Там само. - 1905. - С. 16
11. Там само. - 1910. - С. 58

Лідія НЕСТЕРЕНКО

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ СЕЛЯНАМИ В І пол. ХІХ ст.

В історії є події, які фокусують у собі життя багатьох попередніх і наступних поколінь. До таких можна віднести введення реформи місцевого самоврядування кінця ХVІІІ - І пол. ХІХ ст., за яким жило багатомільйонне державне селянство Російської імперії. В різні часи сільське самоврядування вивчали О.Гурбик (ХІV - ХVІ ст.), А.Бондаревський (ІІ пол. ХІХ - поч. ХХ ст.), Н.Дружинін (кін. 30-х - поч. 40-х рр. ХІХ ст.) та інші, але узагальнюючої праці з проблеми до цього часу в українській історіографії і на регіональному рівні немає. Ця стаття є спробою

прослідкувати зміни в управлінні державними селянами в Чернігівській губернії протягом I пол. XIX ст., що не втратило своєї актуальності й на сьогодні.

Реформи проводилися перш за все в інтересах держави. Для забезпечення своєчасної і повної сплати ренти селянство підпорядковувалося через позаекономічний примус. Сільські общини (громади) використовувалися для фінансово-адміністративної мети. Самі общини, що з'явилися ще в період первіснообщинного ладу, були офіційно визнані «Руською правдою». В подальшому вони зазнавали змін, хоча в законодавчих актах не згадувалися, оскільки їх функції взяло на себе дворянство. З утворенням групи державних селян внаслідок реформ Петра I виникла потреба регулювати їх відносини з державою, передусім організувати з них збір податків і посилити контроль за громадським життям цієї категорії селянства. З іншого боку, з введенням рекрутської повинності, де основний тягар покладалася на державних селян, необхідно було координувати процес формування війська. Відтак з II пол. XVIII ст. приймається ряд законів щодо сільського самоврядування. У 1797 р. за Положенням «Про встановлення сільського розпорядку в казенних поселеннях Катеринославського намісництва» створювалася система однотипних сільських органів. У великих поселеннях, де проживало більше однієї тисячі чоловік, населенню дозволялося обирати свою адміністрацію (два виборні й особа, котра збирала податки) на чолі зі старостою. Останній перебував на посаді три роки, а інші виборні - один. За твердженням Н.Дружиніна, «у чіткому нормуванні посад і строків виборів прослідковується суворя урядова регламентація, яка не завжди збігалася зі звичаєвим правом». ¹

7 серпня 1797 р. за ініціативою Експедиції державного господарства Павло I підписав указ «Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління». Відтепер замість сільських виборних органів встановлювалася широка адміністративна одиниця - волость. Мотиви таких змін були цілком зрозумілі: держава прагнула підпорядкувати собі селянські маси. Саме через це розсіяне самоврядування укрупнювалося. «Волості, - писав О.Русов, - були єдиними органами станового управління непривілейованих верств». ² На думку урядових кіл, цим самим на місцях створювалися виконавчі інституції держадміністрації.

Волость могла включати жителів декількох населених пунктів, але не більше 3 тисяч ревських душ. Станом на 1818 р. у Чернігівській губернії була 71 козака і 31 казенна волость, ³ а через 40 років їх чисельність скоротилася до 52. ⁴ Для порівняння, у середині XIX ст. в Полтавській губернії нараховувалося 62 волості. ⁵

Кожна волость мала своє управління на чолі з волосним головою, який затверджувався Казенною палатою і писарем. Для вирішення важливих питань, як оподаткування, формування рекрутського набору тощо, скликалися волосні сходи. Запрошувалися на них сільські старости або виборні представники (вибори проводилися раз на 2 роки) від кожного населеного пункту. При волосних правліннях створювалися волосні суди, які називалися розправами. Вони розглядали цивільні та незначні кримінальні справи.

Нижчою ланкою волосного управління було сільське. Його структура передбачала сільські збори, куди входили домовласники, староста і десяцький. ⁶ Така система управління проіснувала до 1838 р., тобто до реформ П.Кисельова.

Реформу управління державними селянами зумовила криза феодално-кріпосницької системи, у процесі якої спостерігалася тенденція швидкого розорення селянства. Її суть зводилася до того, що в кінці 30-х - поч. 40-х рр. XIX ст. з'явився ряд законодавчих актів, що внесли зміни в життя і побут державних селян.

У 1837 р. виникло Міністерство державних маєтностей, до обов'язків якого входило опікування державними селянами (нагляд за сплатою страхових сум погорільцям, за влаштуванням й утриманням сільських хлібних магазинів, вчасним і правильним збором податків тощо) ⁷ і контроль за покращенням благоустрою сільських поселень. Місцеві структури повинні були належним чином зустрічати високопоставлених державних і церковних служителів, турбуватися про поширення освіти, розвиток медицини та ветеринарії.

Реформування П.Кисельова торкнулося й структури місцевого самоврядування

у сільських поселеннях. Волость, як територіальна одиниця, могла включати від 3 до 6 тис. ревських душ. Для управління державними селянами запроваджувалася чотириступенева система: сільська, волосна, повітова і губерньська (палати державного майна).

У кожному селі, незалежно від кількості проживаючих ревських душ, створювалися сільські самоврядування, які склалися із сільських сходів, сільських правлінь і розправ. Сільські сходи були розпорядчими органами, що вирішували всі господарсько-побутові справи місцевого характеру. Їх постанови набирали чинності лише після розгляду волосними правліннями і затвердження повітовими начальниками.

У сходах брали участь сільські старшини, старости, збирачі податків, наглядачі за сільськими хлібними магазинами і виборні від селян (по два чоловіки від десяти дворів). Збиралися вони тричі на рік: у січні - для визначення розмірів податків, місцевих зборів і повинностей; в кінці квітня - на початку травня - для розгляду справ про збір недоїмок із боржників за минулий рік та у вересні або на початку жовтня - для вирішення різноманітних поточних проблем. Проводилися сходи у чітко визначений час, як правило, у неділю або святковий день до початку Божественної літургії чи після її закінчення. Окрім цього, раз на три роки скликалися спеціальні сходи для виборів посадових осіб. В екстрених випадках сходи збиралися за дозволом окружного начальника.⁸ Регламентація кількості, термінів і мети проведення сільських сходів свідчила про обмежений характер місцевого самоврядування селян.

Ініціаторами сходів, крім надзвичайних ситуацій, були сільські старшини. Вони головували там і визначали порядок денний. При потребі їм допомагали сільські старости чи писарі.

Легітимність сходу визначалася присутністю всіх членів. Якщо виборний не міг його відвідати, то заздалегідь повідомляв старшину, аргументовано пояснивши причину. Враховуючи це, можемо зробити висновок, що участь у сході розглядалася не як вільне право селян, а як одна з обов'язкових повинностей, за невиконання котрої стягувався штраф.

Законодавством заборонялося розчленовувати поселення на декілька сільських товариств, але дозволялося об'єднувати в одне сільське товариство кілька невеликих сіл, якщо відстань між ними не перевищувала 15 верст, а загальна кількість жителів - 1500 ревських душ. Проте на практиці ця вимога порушувалася, насамперед у тих регіонах, де проживали різні категорії селян. До таких належали Чернігівська і Полтавська губернії, у селах яких концентрувалися державні селяни і козаки. Вони різнилися між собою формами землеволодіння, розмірами сплачуваних податків і видами виконуваних повинностей, що викликало часті непорозуміння. З метою уникнення таких кожній категорії населення дозволялося створювати своє сільське товариство. Так, у с. Високому Шаповалівської волості Чернігівської губернії в середині XIX ст. було два сільські товариства: козаків і державних селян. У цілому в Шаповалівській волості нараховувалося ще три козацьких товариства: Шаповалівське, Тростянське і Стрільницьке, всього 5, з яких 4 - козацьких товариства і 1 - казенне.⁹ У губернії в 1853 р. було 259 сільських товариств.¹⁰

Виконавчі функції сільських самоврядувань покладалися на сільські правління, очолювані сільськими старшинами. До складу правлінь входили старости, збирачі податків, наглядачі за хлібними магазинами і сільські писарі. Дозволялося поєднувати обов'язки старости і старшини, наглядача хлібного магазину і збирача податків.¹¹

Вибори до сільських правлінь проходили раз на три роки, як правило, у листопаді, за тиждень до дня Архистратига Михайла (за старим стилем), у приміщенні сільських управ.¹² Цей місяць був вибраний не випадково, оскільки на тоді завершувалися всі польові роботи, і в селян з'являлося більше вільного часу. Виборчим правом наділялися голови сімей, які досягли 25-річного віку і постійно проживали у населеному пункті. Права голосу позбавлялися особи, що перебували під наглядом поліції чи були раніше судимі.¹³

Перед виборами сільськими старшинами оголошувалися списки кандидатів на посади (на кожну пропонувалося не менше 3 осіб) і правила голосування. Відбувалося воно таємно, шляхом опускання кульок в урну (дерев'яний ящик, розділений на дві частини: праву, пофарбовану у білий колір, - для виборчих кульок і ліву - червону - для невиборчих). Урна закривалася сукном так, щоб при голосуванні не було видно, в яку частину кидається кулька.

Після закінчення процедури голосування старшина у присутності виборців рахував кількість кульок з червоної частини урни, така ж операція проводилася і з білою. Наслідки виборів фіксувалися у спеціальних виборчих листах, де проти прізвища кожного кандидата вказувалися результати голосування. Списки обраних оголошувалися перед виборцями і передавалися волосному голові.¹⁴

Окрім обрання осіб на посади у сільське правління, делегувалися виборні на заміщення вакансій пожежних старост, десяцьких, лісних сторожів та ін. Вибори проводилися таким чином, що жителі десяти дворів обирали собі десятника, а старший серед них призначався сільським правлінням. Десяцькі обіймали свою посаду лише один місяць, перебуваючи у підпорядкуванні сільського старшини та соцького.¹⁵

Вибори пожежних старост і лісних сторожів проводилися один раз на три роки. Населення не виявляло зацікавленості у виконанні даних обов'язків, тому ці посади пропонувалися сиротам, які досягли двадцятилітнього віку, чи одинакам, звільненим від рекрутської повинності.¹⁶ Списки обраних кандидатів передавалися на узгодження і затвердження волосного і повітового правління.

Для виконання судових функцій, насамперед розгляду дрібних справ і покарання державних селян за незначні порушення, формувалися розправи. Вони також проводили оцінку і продаж майна боржників по сплаті податків. Очолював розправу старшина, якому допомагали два помічники - «засідателі».

Теоретично, законодавством передбачалося відокремлення судової гілки влади від виконавчої, але фактично вони очолювалися однією людиною - сільським старшиною, що свідчило про обмежений характер реформи сільського управління. За висловом Н.Дружиніна, сільські і волосні розправи перетворювалися «у знаряддя коронної бюрократії для всебічного опікування і виховання державних селян».¹⁷

Наступною ланкою у структурі управління державними селянами була волость зі своїми сходом, волосним правлінням і судом (розправою). Сход формувався виборними від кожного населеного пункту волості. Характерно, що виборних обирали не шляхом голосування, а через опитування домогосподарів під безпосереднім керівництвом представників місцевої влади.¹⁸ Ними пропонувалося по 1 представнику від двадцяти дворів.

Основною функцією волосного сходу було обрання посадових осіб до виконавчої інституції - волосного правління. У період між виборами його діяльність припинялася, що свідчить про зведення ролі сходу до надання допомоги повітовому начальнику і Губернській палаті у формуванні волосних органів.

Виконавчою інституцією волості вважалось волосне правління у складі волосного голови, двох засідателів по господарській і поліцейській частинах, писаря і його помічника. Обиралося воно на сходах один раз на три роки (до 1838 р. - на два роки). Вибори проводилися за три дні до свята Введення до храму Пресвятої Богородиці (за старим стилем) у приміщенні волосної управи. Процедура голосування була ідентичною сільським виборам.¹⁹

На кожну посаду обиралося по три чоловіки, два з яких були у резерві на випадок звільнення призначеного. Дозволялося проводити дострокові вибори, але у списки кандидатів вносилися лише ті особи, котрі делегувалися на попередніх виборах.

Списки кандидатів на посади у волосне правління й обраних осіб, підписані членами волосного сходу, подавалися до повітової адміністрації для затвердження. Перевіривши їх правильність, начальник повіту повідомляв про успішне проходження виборів губернатора. Останній затверджував кандидатуру волосного голови. Така процедура формування волосного правління, з одного боку, юридично вказувала на можливість обрання всіх, хто користується повагою і

довірою односельців, але з іншого - фактично посади отримували лише «благонадійні» в політичному плані. Критерій цієї «благонадійності» визначався представниками повітової і губернської адміністрації, внаслідок чого державі вдалося передати організацію управління у сільських поселеннях заможній еліті, що цілком відповідало соціально-економічним зрушенням у країні при наявності старої політичної надбудови.

Обрані посадові особи приймали присягу у церквах, а потім повторювали її у волосних управах, обіцяючи вірно служити, «не шкодуючи життя свого до останньої краплі крові», турбуватися про «все довірене майно, відстоювати інтереси держави і царя».²⁰

Функції волосного правління були різноманітними, включаючи ознайомлення і роз'яснення населенню урядових законодавчих постанов; вирішення господарсько-побутових проблем місцевого характеру: регулювання земельних відносин, здійснення нагляду за законним утриманням земель державними селянами, недопущення захоплення їх сторонніми особами, контроль за вчасною сплатою населенням податків, виконанням натуральних повинностей, організація та утримання хлібних магазинів, сприяння активнішому впровадженню селянами нових сільськогосподарських культур, підвищення їх урожайності, допомога в організації боротьби зі шкідниками тощо. Волосні правління зобов'язувалися створювати умови для покращення благоустрою населених пунктів, вживати необхідних заходів для зменшення кількості безпритульних і жебраків, сприяти поширенню народної освіти, залученню селян до оволодіння навичками роботи в різних галузях сільського господарства, організації медичного обслуговування населення.²¹

Крім цього, на волосні правління покладалися й певні поліцейські функції, зокрема, нагляд за збереженням правопорядку в населених пунктах, затримання дезертирів, котрі залишили військову службу, кріпаків-втікачів і кримінальних злочинців; надання тимчасових паспортів для відхідництва. Всі статистичні дані такого напрямку роботи фіксувалися і передавалися до повітових правлінь, а звіди до губернських.²²

Судовою гілкою влади волосного управління була судово-апеляційна інстанція станового типу - волосна розправа. До її складу входили волосний голова та два засідателі: старший і молодший, в руках яких концентрувалися адміністративно-поліцейські і судові функції. Розправи могли накладати і стягувати з селян грошові штрафи, зобов'язувати відпрацювати на громадських роботах, піддавати фізичним покаранням, заарештовувати й утримувати у волосних в'язницях.²³

Таким чином, волосні правління і розправи були вищими інстанціями в системі управління державними селянами. Створювалися вони як виборні органи, але насправді були бюрократичним інститутом з чіткою регламентацією обов'язків, обтяжливим діловодством і значною залежністю від повітового і губернського правління.

Джерела та література:

- 1 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - М. - Л.; 1946. - Т.1. - С.55.
- 2 Русов О.О. Описание Черниговской губернии. - Чернигов, 1912. - Т. 1. - С. 181.
- 3 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.128. - Оп. 1. - Спр. 2346. - Арк. 69-73.
- 4 Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 12.
- 5 Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально - крепостнической системы. - К., 1989. - С. 72.
- 6 Полное собрание законов Российской империи (далее - ПСЗРИ). - Собрание 1. -СПб., 1798. - Т. 24. - № 18082.
- 7 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1838. - Т. 12. - № 10834.
- 8 Дружинин Н.М. - Названа праця. - С. 558.
- 9 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. 31. зв.
- 10 Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 12.
- 11 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1839. - Т. 13. - № 11189.
- 12 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 141. - Арк. 2.
- 13 Там само. -Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 63. - Арк. 3.
- 14 Там само - Арк. 566.

- 15 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 13.
16 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 53-54.
17 Дружинин Н.М. - Названа праця. - С. 570.
18 Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961. - С. 16.
19 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1839. - Т. 13. - № 11189.
20 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 156.
21 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 287. - Арк. 28.
22 Там само. - Арк. 28.
23 Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1861 року // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 81.

